

Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz

Prológus

A Kisfaludy Társaság 1907-ben, több mint negyven év után ismét meghirdette Shakespeare magyarországi kultuszát. A második Shakespeare-bizottság megalakításával a február 6-i ülésen már hivatalosan foglalkoztak, április végére elkészült a programtervezet, június 17-én pedig a kultusz újraélesztői megtartották alakuló ülésüket. Elnöknek Berzeviczy Albertet, az Akadémia elnökét választották meg, az igazgató Alexander Bernát, az előadó Radó Antal lett. Sikerült elnyerniük a kormány anyagi támogatását. Gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Kisfaludy Társaság tagja, a következő évtől a Shakespeare-bizottságban is helyet kapott. A kultusz állami rangra emelkedett.

Shakespeare hazai kultuszának történetét legalaposabban Dávidházi Péter térképezte fel.¹ Könyvéből kiderül, hogy a második Shakespeare-bizottság által szervezett felolvasások és a színházi előadások heves érdeklődést váltottak ki. A különböző lapok hasábjain (A Hét, Nyugat, Élet, Pesti Napló, Budapesti Hírlap stb.) rendszeressé váltak a Shakespeare-kérdéssel foglalkozó publikációk és a bizottság üléseiről szóló tudósítások.

A legszenvedélyesebben nyilatkozók egyike Cholnoky Viktor volt. Kéri Pál 1909-ben így mutatja be a Nyugatban: „Bálványa, istene például Shakespeare – a »Lándsarázó« –, akit úgy ismer, mint kevesen Magyarországon”.² Gömöri Jenő szerint „az irodalom kérdései közül különösképpen sokat foglalkozott a Shakspeare-kérdéssel és a nagy angol drámáival, amelyeknek szintén egyik legalaposabb ismerője és legrajongóbb népszerűsítője”.³ A Magyar Nemzet nekrológirója pedig úgy véli, Cholnoky „irodalmi tanulmányai közül a Shakespeare-kérdésről írt fejtegetései a legértékesebbek”.⁴

Cholnoky Viktor olvasmányélményeinek ismertetésekor a szakirodalomban mindig feltűnik Shakespeare és Jókai neve. „Ő, aki nem tudott angolul, szótárral a kezében böngészte Shakespeare-t, belemélyedt, szinte elmerült Shakespeare rejtelmes soriba. Shakespeare mellett Jókait olvasta legszívesebben, s »Ibolyaszemű Öreg Úr«-nak nevezte” – írja Faragó Erzsébet. – „Míg azonban Shakespeare hatása a nagy műfaji távolság miatt sehol sem jut érvényre, addig Jókai-nak és különösen Dekameron-jának befolyása nemcsak stílusfordulatokon, de egész novelláiban kimutatható.”⁵ Ugyanakkor az is tudható, például az *Ortvein* című írásából, hogy Cholnoky utóbb éppen Shakespeare miatt tanulta meg az angol nyelvet. Krúdy Gyula szerint „Viktorunk már veszprémi lapíró korában tanulni kezdett angolul és ezt későbbben sem hanyagolta el”.⁶

Shakespeare hatása Cholnoky szépprózájában a visszatérő alakok (Amanchich Filippó és Trivulzió, Kálmán, Dénes stb.), és a párbeszédnek vizsgálatával érhető tetten. Mi ezúttal azonban nem a századforduló különös novellistájára, hanem a jótolkú újságíróra voltunk kíváncsiak, aki éppen a magyar Shakespeare-kultusz

¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., 1989.

² KÉRI Pál, *Egy magyar író a XX. századból – Cholnoky Viktor*. Nyugat, 1909. szept. 16. 281–284.

³ CHOLNOKY Viktor, *Beszélgetések*. Bp., 1910. Előszó.

⁴ Magyar Nemzet, 1912. jún. 6. 17. Az „Ujdonságok” című rovatban.

⁵ FARAGÓ Erzsébet, *Cholnoky Viktor* (doktori disszertáció) Bp., 1936. 5. és 41–42.

⁶ KRÚDY Gyula, *A Kakasos-ház és vendégei (Ady Endre éjszakáiból)*. Nyugat, 1925. júl. 1. 55–71.

újraélesztésének kezdetén, vagyis a század első évtizedének második felében vált tekintélyes, egyéni hangú publicistává.

Cholnoky Viktor, polihisztorokat idéző széleskörű érdeklődésével, egészen különleges irány képviselője a századforduló magyar irodalmában és zurnalisztikájában. Szárnyaló fantázia és alapos tudás szíami kettőse jellemzi munkáit. Otthonosan mozgott a természettudományokban, de a történelem, a néprajz és a szociológia területén is. Írásaiban a tudományos okfejtés mindig élvezetes stílussal párosul, a legszárazabb ismereteket is közérthetően tolmácsolta olvasóinak. A Hét hasábjain először ismeretterjesztő írásokkal jelentkezett A tudomány jegyében című rovatban. Az idősebb generáció író-újságírói közül a nagy műveltségű Tóth Béla az, akinél az ismeretterjesztés hasonló eleganciával társult a szépirodalommal. Cholnoky Tóth Béla nyomdokain járt a zurnalisztikában. Krúdy úgy emlékezik, hogy „ebben az időben 1902-ben Tóth Bélát mondják a legjobb magyar hírlapírónak, Cholnoky nem sokáig marad ismeretlenségben a Pesti Hírlap Esti leveleinek az írója mögött”.⁷ Csakhogy amíg mestere a művelődéstörténet terén jeleskedett, addig Cholnokyt a természettudományos újdonságok érdekelték leginkább (például az aviatika). A tudományok egyes ágaiban a laikusét messze meghaladó műveltségre tett szert. Számára ez a tudás mindenekelőtt közreadnivaló élmény volt; a tudományok egyik legszenvedélyesebb népszerűsítője a század elején.

Nem tudós volt, hanem egyike a századelő azon íróinak, akik újságíróként keresték meg kenyerüket. Cholnoky az újságírást azonban nem csupán foglalkozásnak tekintette. A hírlapírói munka életforma volt számára, az újság pedig elsősorban az a fórum, ahol *személyes* véleményét közölhette. Publicisztikáját olvasva világos képet kapunk eszményeiről, politikai meggyőződéséről és világnézetéről, sajátos életfilozófiájáról egyaránt. Irodalmi kérdésekről is rendszeresen nyilatkozott. Ezekben a cikkekben Jókai, Cervantes, Csokonai és Petőfi alakja körvonalazódik legélesebben. És főként: Shakespeare-é.

I. Szellemidézés és tragédiaelmélet

A kísértetnovellákat író Cholnoky Viktort élénken érdekelte Shakespeare kísértet-technikája, az a mód, ahogy a szellemeit láttatja. Öccse, Cholnoky László szerint „amint a nemes hidegség állandósult, erősödött, Cholnoky Viktor lelkében egyre nőtt a meleg szeretet, ami a tollához fűzte. És nőtt a Shakespeare iránt való szerelme is. Könyvtárában akkor már sorokat foglaltak el a Shakespeare-kötetek, az ódon fametszetekkel illusztrált kiadásokhoz pompás miniatűrök símultak. – A Nemzeti Színház akkoriban kezdte új rendezésben színrehozni a Shakespeare-darabokat és ő lázas izgalommal, féltő figyelemmel kísért minden mozzanatot. Egyik estén Machbet [sic!] előadását nézte végig és amikor hazajött, izgatottan mondta: Abszurdum!... A kísértet nem elül, hanem a kísértetlátó háta mögött bukkanik föl, úgy, hogy az kénytelen nyugtalanul vissza-visszanézni! – Kedves gondolata lett ez és ettől fogva terveket kovácsolt egy tanulmány megírására”.⁸ A Hét hasábjain 1904-ben megjelent cikkében Cholnoky Viktor

⁷ KRÚDY Gyula, *i. m.*

⁸ CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor*. Nyugat, 1917. ápr. 1. 667. Némi zavart okozhat, hogy Cholnoky László a *Machbeth* egy előadását említi, Cholnoky Viktor azonban a későbbiekben ugyanezt a *Hamlet* szellemére vonatkoztatja. Talán Cholnoky László szokásos pontatlanságáról van szó itt is?

tudományos aprólékossággal tekinti át a világirodalomban kísértő szellemkom-pániát, Szent Ferenc látomásaitól egészen Kipling „affektált hitetlenségéig”. A kísértet fogalmát Cholnoky a következőképpen definiálja: „kísértet minden olyan okozat, amelynek nincs világbeli oka”. A legrészletesebben Shakespeare szellem-idézését elemzi, melynek technikáját a legmodernebbnek tartja az összes között. „A Shakespeare kísértetei megjelennek. S a megjelenésükkel mégsem veszítik el az érdekességüket, hanem fokozzák, úgyhogy lélegzetfojtottan lessük a szavukat, minden mozdulatukat. Mert egészen tudományos kísértetek. Olyan okozatok, amelyeknek az oka nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem valami más világonkívüliségben. Hamlet apjának a lelkéről, akárhogy emlegeti is a poklot, tudjuk, hogy nem onnan jött, hanem a fia megbolygatott agyvelejéből. Banquo szelleme sem a géhínnomot hagyta oda: Macbeth büntudat zaklatta idegeinek a vibrációjából verődik össze a képe, éppúgy, mint a III. Richárd sátorában megjelenő szellemeké. S esküszöm, hogy Shakespeare annak idején a maga színházában H a m l e t-et úgy rendezte, hogy a lélek a Hamlet háta mögött bukkanjék fel, s ott szólaljon meg először. Mert Shakespeare nem tudta, de a világfelforgató nagy intuíciójával kétségtelenül mégis megérezte azt az igazságot, hogy a hallucináló ember mindig a háta mögött hallja a hangokat. A kísértettől féltő ember mindig hátrafelé kapkodja a fejét. S ezekkel a tényekkel azután egészen ott vagyunk a tudományos kísértet fogalmánál. A tudományos kísértet az az okozat, amelynek az oka nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem magában az emberben, amely mint individuum kapcsolatos ugyan a világgal, de mégsem hozzá tartozó. Az az igazi, a meglevő, a reális kísértet, amelyet az agyvelőben támadó ok kivetít, bele a világba, hogy onnan látjuk magunk felé közeledni a magunkból valót, a látszólag ok nélkül való okozatot. Az agyrém, az érzékcsalódás, a hallucináció az, amely felkeltette, ápolja és örökkévalóvá teszi az emberekben a kísértet hívését.”⁹ Cholnoky szemléletes okfejtése Gyulai Páléhoz hasonló végeredményre jut. Gyulai 1864-ben éppen a *Hamlet* és a *Macbeth* kapcsán állapítja meg, hogy „Shakespeare tragédiáiban a csodás a szereplő egyének subjectiv körében marad s belküzdelmeket fejezi ki.”¹⁰

Cholnoky 1902-ben, a *Hamlet* születésének háromszázadik évfordulóján cikket ír a darabról a Magyar Géniuszban.¹¹ Néhány mondat erejéig a kísértet is szóba kerül, de csak mint mellékalak és a rémdrámák szokványos kelléke. A kísértet felbukkanásáról Cholnoky említést sem tesz. A Hét kísértet-cikke másfél évvel később látott napvilágot. Így azt az előadást, amelyre az öccse – valószínűleg tévesen, mint *Macbeth*-előadásra – visszaemlékezett, minden bizonnyal a két írás megjelenése között látta Cholnoky Viktor. A Nemzeti Színház ez idő alatt kétszer mutatta be a *Hamlet*-t; 1902. december 22-én és 1903. november 2-án.¹²

Cholnoky a maga tragédiaelméletét is Shakespeare műveinek segítségével szemlélteti. 1909-ben a szerb trónviszályokról ír, melyek többnyire a királyi családon belüli ellentétek miatt robbantak ki. A cikket bevezető elmélet szerint valódi tragédia csakis valamilyen szomorú családi esemény lehet. Cholnoky szerint bármilyen színmű írható családi érzés nélkül, egyedül tragédia nem. Szophoklész, Euripidész, Shakespeare, Katona József művei éppen ezt bizonyítják. „Ezért nem tragédia, hanem éretlen emberek elszelenedett ostobasága a *Romeo és Júlia*, bár a lángelme itt is megérzi a tragédia családkenyszerét és a *Montaguek és*

⁹ CHOLNOKY Viktor, *A kísértet*. A Hét, 1904. ápr. 24. 270–271. „A tudomány jegyében” című rovatban.

¹⁰ GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok* II. Bp., 1908. 110.

¹¹ CHOLNOKY Viktor, *Háromszáz esztendő*. Magyar Génius, 1902. okt. 5. 666–668.

¹² BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban* I. Bp., 1909. 231.

Capuletek viszálykodásával erölteti rá a megtetszett, de tragédiának nem való témára." Elméletét a királydrámákra is kiterjeszti. Ezekben a tragédia, állítja Cholnoky, egy egész nép tragédiája, mely nép, tágabb értelemben, összetartozó emberek nagy-családjának tekinthető: „A tragikum titka az, hogy Shakespeare a királydrámákban egyetlen családdá markolja össze egész Angliát s akiket készakarva kihágy, vagy kihullajt a kezéből, azokból csinálja meg a mulattató mellékalakjait”.¹³ 1911-ben ismét visszatér a témára, ezúttal a Habsburg-uralkodóház kapcsán. „Az Átreuszfiak családtörténetéből élt a három görög tragédiáiról, Shakespeare minden tragédiája családi eset a veronai kisvárosiasan böllenkedő perpatvartól kezdve fel egészen a vérfertőzést megtorolni nem tudó vagy nem merő Hamletig. Az együgyű Lear, a még ostobább Othello, a felesége hajszolta Macbeth a maguk házi életét fordítják kifelé, azért érdekesek és a királytragédiák is csak történetbúvár vagy filozófus előtt volnának fontosak, ha nagyszerűen rapszodikus összefüggésükben meg nem éreznék a legegyszerűbb elme is a dráma múlhatatlan alaperejét: a világ egyik legnagyobb házának, a Plantagenet-családnak az elbukását. [...] Csak az az igazi dráma, ami családok történetével foglalkozik. Még a tömegdrámák nagyszerűségéből sem hagyható ki Coriolanus anyja és Caesar felesége. [...] A családi élet tehát az, ami legelsőbben, leginkább érdekel bennünket a színpadon is, meg a színpadot jelentő sárgombócon is.”¹⁴

Cholnoky mindkét alkalommal hangsúlyozta, hogy nem tudja biztosan, a maga gondolatát írja-e le, vagy „nachempfindolta” valahonnan. Forrása, feltéve, hogy volt egyáltalán, nem jelölhető meg biztonsággal.

Az elmélet alapjául szolgáló tragédiakövetelmény voltaképpen már Arisztotelésznél megtalálható. *Poétikájában* a következőket írja a tragikus téma kiválasztásáról: „Ha azonban baráti vagy rokoni viszonyokon belül megy végbe a szenvedés – mint például ha testvér a testvért, fiú az atyját, anya a fiát vagy fiú az anyját megöli, vagy valami más ilyenféléte tesz –, ez szánalmat kelt; ilyen témákat kell keresni”.¹⁵ A kérdéssel egyetlen mondat erejéig Szigligeti Ede is foglalkozott a drámáról írt könyvében: „A rokonok, családi vagy baráti viszonyban lévők közt az összeütközés és küzdelem kétségkívül jobban érdekel, s a köztük lefolyt tragédia jobban hat; de nem áll, hogy két ellenség közt nem lehet tragédia: mert az egyik a tragikai hős minden kellékével fel lehet ruházva s érdekeltségünket és szánalmunkat nagy mértékben felköltheti.”¹⁶ Látható, hogy Szigligeti nem foglal határozottan állást a tragédia kizárólagos „családkényszere” mellett. Így Cholnoky, ha ismerte is az elméletét, módosítva adta vissza az olvasottakat. Azonban Szigligetin kívül is még számosan foglalkoztak drámaelméleti problémákkal a századfordulón; a legnagyobb érdeklődést kiváltó polémiák egyike éppen a tragikum-vita volt. Cholnoky kölcsönözte-e valakitől az elméletét, vagy maga találta ki, így, ebben a formában ez a kérdés ma már megválaszolhatatlan.

II. A magyar Shakespeare-kérdés

Cholnoky Viktor Shakespeare-rel foglalkozó publicisztikai tevékenysége a Shakespeare-bizottság felállítását követően szembetűnően megélénkült.

¹³ PAGANEL [Cholnoky Viktor], *Warwics*. A Hét, 1909. okt. 3. 653–654.

¹⁴ PAGANEL, *Családtörténeti dolgok*. A Hét, 1911. nov. 26. 765–766.

¹⁵ ARISZTOTELÉS, *Poétika*. 53/b. XIV. Bp., 1992. 26. SARKADY János fordítása.

¹⁶ SZIGLIGETI Ede, *A dráma és válfajai*. Bp. 1874. 193.

A bizottság tervezete a fordítások kérdésére is kitért, amit a Shakespeare-rajongó Cholnoky régóta szívügyének tekintett. Hogy Cholnoky a Shakespeare-fordítások mennyire foglalkoztatták, azt Fenyő Miksa visszaemlékezése is szemlélteti: „Szívesen hallgattam akadozó beszédét a magyar Shakespeare-fordítások nyelvbottlásairól, [...] s ha valakinek megjegyzésében a jó magyarság szempontjából hibát fedezett föl, rászólt, akadozó nyelvvél: úgy látszik uram, ön nem eléggé nyeregbiztos a magyar nyelvben”.¹⁷ A Shakespeare-művek magyar fordításainak felülbírálatát Cholnoky már évekkorábban szorgalmazta.

A „Remekírók Képes Könyvtára” sorozatban Shakespeare tizenhárom műve jelent meg, összesen négy kötetben. 1902-ben a kiadó értesítője a sorozat új fordításaira is felhívta a figyelmet. Mikes Lajos, Radó Antal és Telekes Béla munkáját a Szeged és Vidéke publicistája, Szakács Andor egészében elutasította, mondván, hogy azok semmivel sem jobbak az előzőeknél, és ezért feleslegesek.¹⁸ A cikkíró a korábbi fordítások kanonizálása mellett érvel. Az új fordításokat látva, főleg Petőfi, Arany és Vörösmarty munkáit félti a kiadóktól. Közös fellépést sürget a kiadók kulturális merényletei ellen. Cholnoky a Magyar Géniusz hasábjain válaszolt a bírálatra. Első közleményében¹⁹ elutasítja a fordítások tekintélyelvű megközelítését. Petőfi stílusát korszerűtlennek, Arany prózáját akadémikusnak, Szász Károly fordításait pedig magyartalannak tartja. A második közleményben²⁰ hangsúlyozza, hogy „tíz év alatt a magyar stílus akkorát fejlődött, hogy ma már a magyar klasszikusok legnagyobb része elavult, jókora részük élvezhetetlen. S az avultság természetesen elsősorban a műfordításokon látszik meg”. Állítását Magyar János és Szász Károly *Hamlet- és II. Richárd*-fordításának néhány hibájával szemlélteti. Cholnoky cikkeivel szenvedélyes polémia robbantott ki. Támadói felháborítónak tartották a műfordítások tekintélyromboló bírálatát.

A fordítások ügyében Cholnoky Viktor sok tekintetben Salamon Ferencéhez hasonló álláspontra helyezkedett. Salamon a tökéletes magyar nyelvű Shakespeare-fordítások első sürgetői közé tartozott. Shakespeare műveinek első hazai összkiadása idején többször rámutatott az addigi fordítások gyengéire. Arra is figyelmeztetett, hogy „Shaksper fordítására nemcsak a kifejezések természetessége, hanem emellett a nyelvnek költői emelkedése is kívántatik. [...] Ha Shaksperet nyelvünkre híven, magyarán és költőien le fogják fordítani, csaknem éppúgy nevezhetjük őt kincsünknek, mintha magyar lett volna. [...] Shaksper összes műveinek nyelvünkre fordítása oly haszon irodalmunkra nézve, hogy köszönetre vagyunk kötelezve minden írónknak, ki abban közreműködik”. Szász Károly fordításának nyelvét nehézkesnek ítélte: „A fordító nyelve olvasva szebbnek és hathatósabbnak tetszik, mint színpadon előszóval előadva. A *Téli regge* elég jól olvastatja magát, mint mondani szokás; de míg az eredeti egy angolnak, olvasva nehezebb s előadás által kétségkívül könnyűvé lesz, a fordítás ellenkezőleg a szavalás által nemcsak vesztett erejéből, hanem bajosabban érthetővé lett.”²¹

A Kisfaludy Társaság tervei között egy új Shakespeare-sorozat elindítása is szerepelt. A második Shakespeare-bizottság még az alakulása évében megbízást

¹⁷ FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Bp., 1975. 225–226. S. a r. VEZÉR Erzsébet.

¹⁸ AKÁCS [Szakács Andor], *Az új magyar Shaksper*. Szeged és Vidéke, 1902. december 30. 11–12.

¹⁹ CHOLNOKY Viktor, *Új stílus*. Magyar Géniusz, 1903. jan. 3. 18–19.

²⁰ CHOLNOKY Viktor, *Új stílus (Második közlemény)*. Magyar Géniusz, 1903. jan. 11. 18–21.

²¹ SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok I–II*. Bp., 1907.

kapott a kiadások előkészítésére. Az 1907. november 10-én tartott ülésen Alexander Bernát javasolta, hogy az addigi kiadások felülbírálatával szakembereket bízzanak meg, és csak a szükséges javítások, helyesbítések és pótlások után kerülhessen sor az új kiadásra.²² Nem tartotta helyesnek a korábbi fordítások kritika nélküli kiadását. Ezt két hónappal később, az első Shakespeare-matiné megnyitóján Berzeviczy Albert is hangsúlyozta elnöki beszédében.²³

Az ülésen elhangzottak alkalmat adtak arra, hogy Cholnoky ismét elmondhassa véleményét a hazai Shakespeare-fordításokról. A *magyar Shakespeare* című írása²⁴ a négy évvel korábbi polémia vitacikkeinek folytatása. Alapgondolata, hogy „a tökéletes magyar Shakespeare-nek azért kell meglenni, mert nincs nyelv, amely olyan tökéletesen, szinte megdöbbentő pontossággal és erővel tudná visszaadni az angol szöveget, mint a magyar”. Cholnoky szerint Shakespeare igazi hangjának megszólaltatására sem a német, sem a francia vagy az olasz, sem pedig a szláv nyelvek nem képesek. „Csak a két szomorú, kardnyelv való erre.” Az így bevezetett írás az addigi magyar Shakespeare-fordításokat tekinti át. Cholnoky a Kisfaludy Társaság korábbi Shakespeare-sorozatának fordítói közül csak Vörösmarty, Petőfi, Arany, Szigligeti és Szász Károly munkáit véli számontartandónak. Szász Károlyt ezúttal is keményen bírálja, sokkal kíméletlenebbül, mint Salamon Ferenc. Kijelenti, hogy Szász fordításai ellen csupán annyi kifogása lehet a kritikusnak, hogy az elkészítőjük sem angolul, sem pedig magyarul nem tudott, nem volt költő és egyébként ahová a lábát tette, ott többé nem nőtt fű. „Egyébként a Szász-féle fordítások egészen kifogástalanok.” Szigligeti Ede költői megérzéseit dicséri a magyar nyelvű III. Richárd néhány helyén, azonban mind a nyelvtudását, mind a tárgyismeretét fogyatékosnak tartja. Cholnoky szerint Petőfi beleköltött a *Coriolánusba*. Ráadásul nem volt eléggé idős és kellően higgadt a munkához, „azonkívül a fordításának a nyelve csaknem olyan rossz, mint az Arany János prózája”. Cholnoky a magyar Shakespeare-fordítások közül Vörösmartyét érzi a legelfogadhatóbbnak, sőt a *Lear király* tolmácsolását a világ legjobb Shakespeare-fordításának tartja. Arany János *Hamlet*-fordítását ismét aprólékosan elemzi. A fordítás legsúlyosabb tévedéseit és magyartalanságait angol, német és magyar nyelvű példákkal illusztrálja. Cholnoky e példákkal kívánja szemléltetni, hogy Arany a kelleténél jobban támaszkodott a helyenként hibás Schlegel–Tieck-féle német fordításra.²⁵

Cholnoky a német Shakespeare-kutatások eredményeinek kritika nélküli honi alkalmazását a későbbiekben még határozottabban utasította el. Véleménye e kérdésben is találkozik Salamon Ferencével, aki 1864-ben, vagyis még Arany János *Hamlet*-fordítása előtt figyelmeztetett arra, hogy „a művelt világ minden nemzete méltán ünnepli az európai új civilisatio tán legnagyobb költőjét, méltán igyekszik tanulni a nagy mestertől; de hiba volna azon túlságba nevezni, hogy őt oly mértékben akarjuk magunkévá tenni és magunkénak nevezni, mint a szomszéd németek egy része akarja. Ők szójátékot űzve a »german« elnevezéssel, félig magokénak tartják. Azt hisszük, nem inkább övék *Shakspere*, mint lesz a mienk, midőn oly kielégítő fordításban részesül, mint a *Schlegelé* (kinek fordítását

²² A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságából. In: *Magyar Shakespeare-Tár I. Bp., 1908.* 150–159. A jegyzőkönyv 3. pontja.

²³ BERZEVICZY Albert, *A Shakespeare-cultus Magyarországon*, uo. 1–7.

²⁴ CHOLNOKY Viktor, *A magyar Shakespeare*. A Hét, 1907. nov. 17. 775–776.

²⁵ Kosztolányi, bár igazat adott Cholnokynak és egyetértett Radó Antal bírálatával is, ezeket a tévedéseket mégis elhanyagolhatónak tekintette a fordítás egészéhez képest. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hamlet (Arany-estély)*. Pesti Napló, 1917. márc. 18. In: *Uő., Színházi esték. I.* 1978. 53.

különben hiba közel egyenlő értékűnek tartani az eredetivel) és drámairodalmunkra nézve ezután is a legüdvösebb tanulmány *Shakspere* marad”.²⁶ Cholnoky Arany-bírálatai láthatóan ugyanarra a felismerésre épülnek, mint amit Salamon a zárójeles megjegyzésével megfogalmazott.

Cholnoky a fordítások kérdésére egy nagy visszhangot kiváltó felszólalás után tért vissza ismét.²⁷ Jakab Ödön a Kisfaludy Társaság 1910. február 2-án megtartott ülésén azzal vádolta a Shakespeare-bizottságot, hogy a testület által újból előtérbe helyezett kultusz háttérbe szorítja a magyar írókat. Cholnoky Viktor nyíltan tekintélyromboló cikke nemcsak Jakab Ödönnel bánik el, de ezúttal már a fordítókat sem kíméli: „az úgynevezett »klasszikus magyar Shakespeare-fordítások«, azok, amelyeket együttesen adott ki még jobb idejében a Kisfaludy Társaság, egytől egyig és kivétel nélkül rosszak”. Már Vörösmartyét sem tartja jónak, bár még így is „ez a legtökéletesebb magyarszavú Shakespeare”. Szász Károly műfordításait ismét epés bírálatban részesíti. A Shakespeare-bizottság kiadási terveiről az a véleménye, hogy „Shakespeare fordítása tulajdonképpen nem a fordító kérdése, hanem maga a Shakespeare-kérdés”. Vagyis Cholnoky Viktor a hazai Shakespeare-kutatás legfontosabb feladatának a fordítások kérdésének mielőbbi tisztázását jelöli meg. A probléma maradéktalan megoldása érdekében figyelemreméltó javaslattal áll elő: „Miután minden argumentálásnál gyorsabban sántít a hasonlat, hasonlattal élve: csak a tanárelmék hihetik azt, hogy az Avon partjáról egy tölgyfaóriást egyetlen ember is képes volna átültetni ide, a Duna folyása mellé. Sok, részben a fa természetét megértő, részben keménymarkú, részben két rengeteget is jární bíró embernek a munkája és a szeretete kell ehhez. Azért tehát talán az lesz majd csak a tökéletes magyar Shakespeare-fordítás, amelyiknek a címlapján nem lesz ott egyúttal a fordító neve is. Amit az együttes és civakodástól, pajtáskodástól, sógorságtól-komaságtól mentes magyar irodalmi munka ad oda a közönség kezébe. Nem az a fontos, hogy ki fordította Shakespearet, hanem az, hogy *S h a k e s p e a r e* legyen lefordítva”. Tehát a minden szempontból tökéletes magyar Shakespeare-fordítás Cholnoky szerint csakis csapatmunka lehet. Azt is hangsúlyozza, hogy Shakespeare megközelítéséhez nem elegendő a hasonló gondolkodásmód, a fordítóknak ugyanakkor tehetségeseeknek és kreatívoknak is kell lenniük az ügy érdekében. „Mert Shakespearehez nemcsak kongenialitás kell, hanem ingéniúmoktól felesleges aprólékosság is.”

A Hét „Toll és tör” című rovatában, ugyanezen a napon, név nélkül megjelent cikkek egyike mögött is Cholnoky Viktort sejtjük.²⁸ A gúnyos, személyeskedő glossza írója Jakab Ödönt veszi célba: „Jakab Ödön alaposan téved, ha azt hiszi, hogy ő csak azóta kis író, amióta a Shakespeare-bizottság azt hirdeti, hogy Shakespeare nagy író. Shakespeare nagysága nem ártott meg Jakab Ödönnek, s viszont Jakab Ödön törpesége nem használt Shakespearenek. Mert Shakespeare nagy író volt már akkor, amikor az irodalmi világnak még nem volt alkalma arra, hogy összehasonlításokat tegyen Jakab Ödön és Shakespeare között. Nem Jakab Ödön írói nagysága volt a mértékegység, melyet Shakespeare írói nagyságának megállapítására használtak. Nyugodjék meg ebben Jakab Ödön úr s ne féltékenykedjék Shakespeare-re”. A glossza szerint a Jakab Ödönök azért támadják Shakespeare-t, illetve a hazai kultuszát, mert vetélytársat látnak benne. „Egész leplezetlenül adták elő ebbeli aggodalmukat, nem félve attól, hogy a komikum

²⁶ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*. II. Bp., 1889. 24–25.

²⁷ CHOLNOKY Viktor, *A Shakspere-kérdés*. Pesti Napló, 1910. febr. 6. 7. In Uő., *Beszélgetések*. Bp., 1910. 34–37.

²⁸ *Shakespeare-bojkott*, A Hét, 1910. febr. 6. 86.

megöli őket. S hogy következetlenséggel ne vádoltassanak, szavazni kezdtek és kibuktatták Molnár Ferencet. Erről a következetességről mondotta Nietzsche, hogy a birkák erénye. A meghatározás kissé szelíd. De Nietzsche még nem ismerhette a Jakab Ödönöket.” Jakab Ödönt érzékenyen érinthették a felszólalása utáni támadások, mert Cholnoky Pesti Naplóban megjelent cikkével azonos napon egy nyilatkozatot tett közzé az Egyetértés hasábjain.²⁹ Eszerint csupán egyetlen problémája van a hazai Shakespeare-kultusszal, mégpedig az, hogy *időszerűtlen* akkor, amikor a magyar irodalom nagyjainak a fénye éppen halványulni látszik. A korábbi Shakespeare-fordítások revideálását hasonló okok miatt nem tartja helyesnek. Valószínűtlennek tűnik, hogy Jakab Ödön nyilatkozatát még a megjelenése előtt olvasta volna Cholnoky Viktor. Azonban érdekes módon éppen azon a napon intéz a már klasszikusnak számító fordítások ellen az előzőeknél is kíméletlenebb támadást, amikor a lenézett Jakab Ödön a védelmébe veszi azokat.

III. Egy Shakespeare-hívő feljegyzéseiből 1.

Cholnoky Viktor egyike volt a hazai Shakespeare-kultusz legtöbbet publikáló közíróinak. Különböző tárgyú írásaiban szívesen hozta fel példaként a bálványozott drámaköltőt. Az alábbiakban ezekből válogatva villantjuk fel Cholnoky Shakespeare-élményét.

Még a kultusz újraélesztése előtt, 1902-ben írta: „Mert hajh, az öreg Lándsarázó, amennyire nem volt ember, hanem összekötő kapocs az Isten és az ember között, annyira öntudatos és lelkiismeretes művész is volt. Ami nálunk, külsőre hozzá hasonlóknál kizárja egymást: az ihlet és az öntudat, nála együtt járt, egy pillanatban dolgozott. Hatalmas agyvelejéből mérlegen keresztül pattant ki a szűz gondolat [...]”³⁰ Szembetűnő az a kultikus tisztelet, amellyel Cholnoky már ekkor Shakespeare-ről nyilatkozik. Cholnoky László írta róla: „Amikor egyedül volt, Shakespeare lelkével beszélt”.³¹

Mint A Hét belső munkatársának, illetve segédszerkesztőjének, hétről hétre lehetősége nyílt arra, hogy akárcsak bekezdések erejéig vagy egy-egy „stílusfordulat” kedvéért megemlítsé cikkeiben Shakespeare-t. Az életműről határozott véleménye alakult ki, ezt a kísértetekkel, a tragédiával és a fordításokkal kapcsolatos teoretikus fejtegetései bizonyítják. Shakespeare személyiségével azonban nem tudott mit kezdeni. A bizonytalanság már 1902-ben meglehetett, mert az idézett írásban, hol angyalhoz, illetve Krisztushoz, hol meg antik főistenhez hasonlítja Shakespeare-t. Úgy tűnik, a Shakespeare-rajongó Cholnoky számára használhatatlannak bizonyultak azok a paraméterek, amelyek más alkotók esetében beváltak. Shakespeare-élménye egyetlen szóval meghatározható: Shakespeare *megfoghatatlansága*. Ez lehetett az oka az újrafogalmazás állandó kényszerének.

Érdeemes nyomon követni, hogy a kultusz kibontakozásával párhuzamosan miként alakult Cholnoky Viktor Shakespeare-ről alkotott véleménye.

1904-ben, összhangban a századforduló betegségkultuszával, részletesen kifejti kedvenc teóriáját az egészség egészségtelenségéről.³² Cholnoky szerint az embe-

²⁹ JAKAB ÖDÖN, *A Kisfaludy Társaság és a Shakespeare-kultusz*. Egyetértés, 1910. febr. 6. 12–13.

³⁰ CHOLNOKY VIKTOR, *Háromszáz esztendő*. Magyar Génius, 1902. okt. 5. 666–668.

³¹ CHOLNOKY LÁSZLÓ, *i. m.* 664.

³² CHOLNOKY VIKTOR, *Egészség*. A Hét, 1904. márc. 27. „A tudomány jegyében” című rovatban.

riség eddigi története azt mutatja, hogy csupán a testben és/vagy lélekben beteg emberek alkottak igazán jelentőset. A cikk végén szinte vallásos áhítattal sorolja fel azokat, akik e tény ismeretében is megfajthetetlen csodának tűnnek: „*ahol a beteg lélek egészséges testbe tudott beleköltözni, ott mindig csoda történt. Ilyen csodát pedig én csak ötöt tudok: Mózes, Aizkülosz, Michelangelo, Shakespeare és Goethe. Ezek a nagy betegek egészségesek voltak teljes életükben*”. Cholnoky iszonyodott a tömegtől, az egyéniséget mindenek fölé helyezte. Állításainak igazát gyakran bizonyította azzal, hogy a történelem és a művészetek bámulatraméltó személyiségeit sorolta fel érvként mellettük. Shakespeare neve ezekből a felsorolásokból sosem maradt ki.

Bár Cholnoky a század első évtizedében azt is megkísérelte, hogy Shakespeare-t emberi mércével mérje (1905-ben például a világirodalom nagy nyárspolgárai mellé sorakoztatta³³), de néhány kivételtől eltekintve, mindvégig a kultikus tisztelet hangján szólal meg, ha Shakespeare-ről beszél. Dávidházi Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy a mindenkori Shakespeare-bizottság a laikus hívektől elkülönülő, kvázi papi rendként működött Magyarországon.³⁴ Cholnoky nem állt hivatalos kapcsolatban a Berzeviczy Albert vezette testülettel. Kívülről maradt, akinek állásfoglalásait intézményhez tartozás nem befolyásolta. A Shakespeare-hívő Cholnoky Viktor ezért inkább afféle magányos próféta volt a reneszánszát élő hazai Shakespeare-kultusz áhítatos légkörében.

1907 májusában így teszi fel az eleve megválaszolhatatlannak érzett költői kérdést: „*ki ez, aki emberformára született és így tud sakkozni az emberekkel?*”³⁵ Októberben Cholnoky tovább lépett, Dávidházi Péter meghatározásával élve, „*az impresszionista kritika kultikus igézete*” felé: „*az igazság igazi megérzékeltetéséhez kell annyi hazugság és annyi irrealitás, amennyi csak az öreg Lándsarázó tollában volt*”.³⁶ Shakespeare misztifikálása, mint később látni fogjuk, a következő esztendőben tovább erősödik.

1909-ben Shakespeare-t ismét a betegségkultusz ideológiájával próbálja magyarázni. A két „világ-józan”, Shakespeare és Goethe nagyságának titkát életrajzuk hasonló részleteiben sejtí. Más alkotókhoz hasonlóan kettőjük életműve mögött is valami ismeretlen degeneráltságot gyanít.³⁷

1910-ben visszatér a nyolc évvel korábban leírtakhoz, amikor Shakespeare-t *közvetítőnek* nevezte Isten és az emberek között. (E megfogalmazás szembevetődően a hasonlít az »Isten másodszülöttje«³⁸, az »Egyedül a teremtés fele« és az »Isten után legtöbbet teremtett« közismert kijelentésekre.) Úgy tűnik, végleg az éteri magasságba emelt, Teremtő-Shakespeare mellett tette le voksát: „*igazabb komédiát, mint aminőket az élet produkál, csak Shakespeare tudott írni [...]*”³⁹ Végül: „*A bibliáról azt mondják, hogy az az a könyv, amelyben minden benne van, de én inkább hiszem, hogy Shakespeare az a könyv, akiben minden benne van*”.⁴⁰ A misztifikáció ezzel teljessé vált. Shakespeare, a „nyárspolgár”, „nagybeteg egészséges ember” immáron végleg a szférák magasságába emelkedett.

³³ PAGANEL, *A Nobel-díjról*. A Hét, 1905. dec. 17. 851–852.

³⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *i. m.* 198.

³⁵ CHOLNOKY Viktor, *A stílus*. A Hét, 1907. máj. 12. 309–310.

³⁶ CHOLNOKY Viktor, *Ezópús meséi*. A Hét, 1907. okt. 20. 697–698.

³⁷ CHOLNOKY Viktor, *A jövő emberei*. A Hét, 1909. jan. 3. 10–11.

³⁸ Vö. Dávidházi Péter idézett művének címével.

³⁹ CH. V. [Cholnoky Viktor], *A kifordított mirákulum*. A Hét, 1910. máj. 8. 301–302.

⁴⁰ PAGANEL, *Schönebeckné*. A Hét, 1910. jún. 12. 385–386.

IV. Egy kis köztétel: a *Shakespeare Album*

A század első évtizedének fordulóján a Pesti Napló számos díszkötésű, gazdagon illusztrált kiadvánnyal lepte meg előfizetőit. A *Shakespeare Album* 1910-ben látott napvilágot.⁴¹ A kötet szerzői laikusok voltak, hírlapírók (a lap munkatársai) és színészek. Cholnoky Viktor neve nem szerepel benne. Miért?

Cholnoky ebben az időben a Pesti Napló belső munkatársai közé tartozott; publicisztikával és szépirodalommal jelentkezett hétről-hétre a napilapban. Az *Album* szerzői közül jónéhányan, főként a kiadvány szerkesztője, Londesz Elek közeli ismerőse, Szini Gyula pedig a legjobb barátainak egyike volt. Ők Cholnokyan ekkorra már a nagy tudású Shakespeare-kutatót is becsülték. Egy díszkiadásban szerepelni számára is fontos lehetett, a Pesti Napló kiadványában minden bizonnyal szívesen látták a tanulmányát, míg egy irodalomtörténeti összeállításba (például a Magyar Shakespeare Tárba) jóval kisebb valószínűséggel kerülhettek volna a munkái. Cholnoky ennek ellenére mégis kimaradt a reprezentatív kiadványból.

A miértre, úgy gondoljuk, a *Shakespeare Album* bevezetője kielégítő magyarázatot ad. A *Prológus*ban ugyanis Gerő Ödön a bálványimádat ellen érvel. Bár elismeri, hogy Shakespeare életműve az irodalmi műveltség szerves része, ugyanakkor azt a kérdést is felteszi, „vajon minek kell megváltoznia, hogy a Shakespeare-kultusból Shakespeare-bírálat lehessen?” Az idők folyamán, panasolja, Shakespeare nagysága megkérdőjelezhetetlen axiómává vált, amely csak a vallásos rajongásnak kedvez, míg a tárgyilagos értékelést lehetetlenné teszi. „Shakespeare már túl van, vagy még nagyon is innen van a kritikai értékelésen.” Gerő határozottan elítéli a kultusz ájult Shakespeare imádatát, mert az térdre borulva az Alkotó előtt, a Mű befogadhatatlanságát idézi elő: „Mégis akárhányan úgy vágyakoznak Shakespeare egyéni megismerésére, mint valamely legnagyobb, legizgalmasabb szenzációra. Ez a vágy hiábavaló: Shakespeare közvetlen hatása a világ számára elveszett. Az axióma ezt a hatást lehetetlenné tette az egyén és a sokaság számára. Nincs senki, aki a nagy költő alkotását a maga egyéni gyönyörködésével élvezhetné. Azzal az elfogulatlansággal, amely mint felfedező járna a költemény szépségei közt. Az ő műveivel szemben olyanok vagyunk, mint a természettudós a szabad természetben, aki nem szépségformákat, hanem természeti formációkat lát benne. Minden növényről, minden virágról mindent tud, és minden hegynék-völgynek geológiai mivoltát ismeri. Az ő élvezése, hol pusztán konstatálás, hol merő kérdőzés. A Shakespeare-axióma nyomán támadt Shakespeare-kultusz ilyen természettudósokká emelt vagy degradált bennünket. A Shakespeare-művek hegyekben, völgyekben már csak konstatálva és kérdőzve csatangolunk. Országutakon és rendezett ösvényeken. A Shakespeare-kultusz kitudta Shakespeare-t az ő legnagyobb hatásából: közvetlen hatásából. Shakespeare bizonyára a legnagyobb kincsünk egyike, mégsem gazdagíthat nagy értékével. Az öröklött, a velünk született, a belénk nevelt Shakespeare-képre meredvén, nem formálhatunk magunknak is képet róla. A magunk eredeti, zavartalan, elfogulatlan Shakespeare-tapasztalataiból. Mert ezeket meg sem szereshetjük magunknak; vagy ha megszereztük őket, nem hisszük el, hogy a saját magunk sajátos tapasztalatait.”

⁴¹ *Shakespeare Album*. A Pesti Napló előfizetőinek készült kiadás. Bp., 1910.

Gerő Ödön, Ágai Adolf követőjeként, a főváros krónikása volt. Munkáit olvasva, úgy tűnik, sokkal inkább megérintette a naturalizmus szemléletmódja, mint a romantikáé. Bár kezdő íróként a lélektan iránt is érdeklődést mutatott (példa erre a kilencvenes évek néhány novellája), a miszticizmus idegen volt a számára. A látható és leírható tényeket szerette, amit Budapestről írt szociografikus tárcái is igazolnak. Távol állt tőle mindenféle kultusz, amely a valóság megragadható elemeiről elterelte a figyelmet. Az általános Shakespeare-büvöletől megpróbált távol maradni. A *Shakespeare Album* bevezetőjében ennek a kultusztól való idegenkedésnek adott hangot; az egekbe száműzött Shakespeare „rehabilitálását” szorgalmazta. Írása így mintha polémia is lenne. Válasz azokra a Cholnoky által korábban leírt és nyilván folyamatosan hangoztatott nézetekre, amelyek egyikét a későbbiekben még részletesen tárgyalni fogjuk. Gerő ezekkel – de másokéval sem, akik hasonlólt képviseltek –, nyilvánvalóan nem értett egyet. Az *Album* bevezetőjéből idézett részek megerősítik ezt az állítást.

E polémia *szándékosságát* természetesen nem állíthatjuk. Az viszont biztos, hogy a Gerő Ödön által leírtak, Cholnokyt minden bántó szándék nélkül is érzékenyen érinthették. Az egyéniséget mindenekelőld emelő „sekszpírieni vészes színezetű figura”, ahogyan Révész Béla Cholnokyt nevezte,⁴² semmiképpen sem érthetett egyet azzal az állítással, amely szerint „a nagy művészeknek valóságos tragikum az, hogy nagyságuknak érvényesülése közvetlen hatásuknak csökkenésével jár. Amikor nagyságuk akár axiómává, akár dogmává válik: már csak olyan hívők vannak, akik a bennük való hitet nem maguk formálták meg, hanem úgy örökölték”. Az a Cholnoky, aki a fordítások bírálatakor nyíltan tekintélyrombolóként lépett fel, elvetve bármely fordítás tökéletességének szentenciaszerű elfogadását, Gerő Ödön szavait Shakespeare-rel kapcsolatban nem fogadhatta el. Egy olyan kiadványban, amelynek *Prológusa*, vagyis az az írás, amely az egész kötet szellemiségét meghatározza, vele ennyire ellentétes nézeteket hangoztat, Cholnoky szerzősége nehezen képzelhető el.

Azt gondoljuk tehát, hogy Cholnoky Viktor valószínűleg szándékosan maradt ki a *Shakespeare Album*ból. Bármennyire is kecségetető lehetett számára egy reprezentatív kiadványban szerepelni, ebben az esetben ez elfogadhatatlannak bizonyult. Ugyanis a bevezető írás, akarva-akaratlanul, Shakespeare hazai kultuszával kapcsolatban hangoztatott álláspontjának értelmét kérdőjelezte meg.

V. Egy Shakespeare-hívő feljegyzéseiből 2.

Cholnoky Viktor egy nagyobb igényű munkát tervezett írni Shakespeare-ről. „Ha idő, hely és mód adná, most, abból az alkalomból, hogy a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága megtartotta első ülését, amelyen elhatározta a revidált magyar Shakespeare kiadását, tulajdonképpen tanulmányt kellene írni erről a dolgról. Vagy, ha arra nem is telne erő, legalábbis illenék, hogy mindenki odahordja a maga összeszedett kis igazság-morzskáit a magyar Shakespeare színházának felépítéséhez”. – írja 1907 végén.⁴³ Cholnokynak azt a szándékát, hogy tanulmányt ír Shakespeare-ről, öccse visszaemlékezése is megerősíti.

⁴² RÉVÉSZ Béla, *A Három Holló*. In *Emlékezések Ady Endréről*. IV. Bp., 1990. 54–80.

⁴³ CHOLNOKY Viktor, *A magyar Shakespeare*. A Hét, 1907. nov. 17. 775–776.

A tanulmány megírása azonban, Cholnoky annyi elvetélt ígéretes elképzelésével ellentétben, nemcsak szándék maradt. Cholnoky Viktor hozzá is kezdett az elkészítéséhez. Néhány adat legalábbis erre mutat.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található az alábbi Fenyő Miksához írt Cholnoky-levél:

– febr.25.

Kedves Fenyő úr,

itt küldöm az aggodalmas ciklus bevezetését, amihez még öt cikket szándékoznék írni. Arra kérem, hogy a honoráriumot küldje el, mert nekem most minden perc drága.

Üdvözli igaz híve
Cholnoky Viktor⁴⁴

A levél dátuma hiányos; évszám nem szerepel rajta. Melyik évben íródhatott? Mi lehetett az „aggodalmas ciklus” tárgya? Miről szólhatott? Fenyő Miksa neve a századforduló több irodalmi lapjával kapcsolatba hozható. Ezúttal melyikről lehet szó?

A lapok vizsgálatát kézenfekvőnek tűnik a Nyugattal kezdeni. Fenyő az induló folyóirat egyik alapító szerkesztője volt. A Nyugat első számai egymás után hozták Cholnoky munkáit. A második számtól a hatodikig mindegyikben megjelent egy-egy írása.

A Nyugat első évfolyamának ötödik száma Cholnoky Viktor *Shakspere* című írásával kezdődik.⁴⁵ Mivel a Fenyő Miksának elküldött levélhez mellékelte bevezető írást azonosnak gondoljuk a Nyugatnak ezzel a cikkével, Cholnokynak ezt a Shakespeare-rel foglalkozó munkáját részletesebben tárgyaljuk.

Az írás inkább esszé, mint tanulmány. Nem elemzéssel van dolgunk, hanem szubjektív élménybeszámolóval, amelyben a téma objektív megközelítése bevaltottan háttérbe szorul. „A vállalkozás: Shakspereről írni, ha becsületes, akkor beismerését jelenti annak a sokrateszi igazságnak, hogy: én már tudom, hogy még semmit sem tudok. A négy nagy lángelme közül, – mert Shakspere, Beethoven, Michelangelo és Bismarck mellett, »a többi néma csend«, – az utóbbi három megközelíthető az objektív megbecsülés fegyverével is, de Shakspere teljes súlyában csak szubjektíve mérhető. Ami róla, felfedezésének az elejétől kezdve a tárgyi igazság pretenziójával íródott, az vagy olyan iskolás szövegmagyarázás, amire szinte zúg bele az ember fülébe az Arany-Jánosi »Tudta ám a fene« széljegyzet, vagy életrajzi adatokba kapaszkodó aprólékos fontoskodás, vagy pedig – a legjobb esetben – a törekvésnek csak annyi törtje, mint az, ha vállalkozva a Mont Blanc megmászására, eljutunk a Grands Muletsig.” Vagyis Shakespeare-t képtelenség megközelíteni tárgyilagosan, elfogultság nélkül. Cholnoky, Dávidházi Péter találó megállapításával élve, „valamiféle ezoterikus miszticizmussal közeledik Shakespeare-hez”,⁴⁶ olyan transzcendens lénynek tekintve, akinek elérése lehetetlen, és ezért meg sem kísérelendő. (Ez az, amivel Gerő Ödön nem érthetett egyet.) Cholnoky elmélete a kultikus Shakespeare-tisztelet szemléletes példája. Az elgon-

⁴⁴ PIM, V. 3181/63/1.

⁴⁵ CHOLNOKY Viktor, *Shakspere*. Nyugat, 1908. márc. 1. 233–236.

⁴⁶ DÁVIDHÁZI Péter, i. m. 9.

dolás tetszetős, csak éppen olyan, mintha azt állítanánk, hogy Shakespeare a tűzhöz hasonlítható, mely értelmezhető, magyarázható, de mindezek ellenére mégis megérinthetetlen. (Elgondolkodtató, hogy a hazai Shakespeare-kultusz legkedveltebb szuperlatívusza a vallásos áhítattal használt, és idővel közhellyé koptatott *lángelme* szóösszetétel, amely sokkal inkább hangzatos, mintsem tartalmas kifejezés.) Cholnoky egyetlen használható módszernek a szubjektív megközelítési módot tartotta. Így, akarva-akaratlanul is azt állítja, hogy ahány vizsgálódó, annyi Shakespeare-kép mutatkozik meg. Tehát az irodalomtörténet lexikon-Shakespeare-je helyett, megannyi magán-Shakespeare létezik.

Módszeréből következik, hogy Cholnoky a Nyugat-cikk meghatározó részében az első Shakespeare-élményeiről ír. Egyetlen munkájában sem emlékezik vissza ennyire részletesen ifjúsága valamely meghatározó időszakára. Shakespeare-értelmezése nemcsak lehetővé teszi mindezt, hanem szinte rá is kényszeríti az emlékezésre. Szívesen gondol vissza arra, miként játszotta el testvéreivel Shakespeare műveinek kedvenc jeleneteit, és hogy a legjobban Shylock és Jágó figuráját szerette. *„Itt azután jött a lavina és eltemette gondolkodásom elől Shaksperet: Jókai. Csak mikor torkig laktam vele, csak amikor megtanultam vele együtt sírni és együtt nevetni, amikor tehát olyan ismerőssé vált, mint aminő az embernek a felesége, akit kétségtelenül szeretiünk, de múlhatatlanul meg is ununk egy kicsit, mondom, csak akkor, de akkor már a huszas esztendőik egészen lírikus korában jutottam vissza megint Avonba. Akkor következett el az a korszak, amikor Shakspere embereinek a beszéde kezdett érdekelni. Hogyan hódítja meg Rikárd az özvegy királyasszonyt, hogyan hazudik Falstaff, milyen elmésen vitatkoznak a szerelmes párok a vigjátékokban és milyen érthetetlen, de már sejtésen mégis áttörő a Hamlet minden szava, azok a csodálatos értelmek, amelyeket többé soha semmiféle okos ember bolond szóval el nem tud mondani. Az értelem, az igazi megértés még akkor is távol volt. De már jött a ködön át.”* Cholnokyt, állítja, Shakespeare figuráinak a beszéde különösen érdekelte. Ez azért figyelemre méltó, mert Cholnoky Viktor elbeszéléseinek meghatározó eleme éppen a párbeszéd, valamint a mesélni tudás.

Cholnoky először akkor döbbsen rá a Shakespeare-rel szembeni tehetetlenségére, amikor Shakespeare figuráin keresztül magát Shakespeare-t kezdte keresni. Hamar arra a megállapításra jutott, hogy ez reménytelen vállalkozás, mert élettrajzi tények alig segítik az életmű megértését, ugyanakkor a művek sem rajzolják elő az alkotó igazi személyiségét. Shakespeare keresése: szobrászkeresés a panoptikumban. Egyetlen emberével sem azonosult teljesen, ám személyiségének egy-egy szelete mégis minden valamirevaló figurájában benne van. *„De kiben? Hamletben? Akkor nem bírt volna semmit sem végezni. Vagy Prosperóban? Nem lehet, hogy csak örege beszélt volna saját magáról. Az igazi beszéde neki a maga keservéről a kétségbeesés napjaiban az, amit Timon mond, a kétségtelen, letagadhatatlan énje pedig – az ő próféta lelke tudta már akkor a boldog, erős aggkorát – Henrik király. A Falstaff és Bardolph Rikije, a haszontalankodó, de mindenből hasznot leszáró királyfi, aki néha úton is áll, néha adós is marad a csapszékben, de amikor reá szakad a korona, mint a história egyik legnagyobb királya egyesíti Britanniát. E z maga Shakspere, itt nem tagadhatja le magát azzal az óvatos álarccal, amit őlt a Lear bolondjában, vagy amit számárfejnék tesz fel a Zuboly bölcsességében.”* Ismét visszatér az alaptételéhez: Shakespeare személyisége nem keríthető be életműve vélt élettrajzi vonatkozásaival. *„Kétségtelen, – állapítja meg Cholnoky Viktor – hogy az élete történetét, az individuális kivolttát alig lehet megállapítani abból a harminchétf oszlopból, amit maga köré emelt.”* Véleménye ezúttal is találkozik Salamon Ferencével, aki Shakespeare születésének háromszázadik évfordulóján arról ír, „nem lenne sikeres vállalat” emlékbeszédet tartani

egy olyan szerző felett, akinek az életéről nagyon keveset tudunk.⁴⁷ Ezt, a századfordulóra már közhellyé koptatott megállapítást Cholnoky a saját véleményével egészíti ki. Szerinte ugyanis Byron, Schiller vagy Goethe egyénisége megismerhető jelentősebb műveikből, „de Shakspere Hamletben csak az álmaikat, vagyis inkább az álmatlan éjszakáikat adja, magamagáról, az életéről a legleplezetlenebbül V. Henrikkel beszélget. Ennek a megismerésnek el kell következnie, át kell járni a biztosság tudatával a lelket, akkor, akkor értjük meg csak igazán, hogy amiképpen az útonállóból Nagybritánia megalkotója vált, úgy lett a nyúltovaj, a histrió, boldog vénségére apja birtokának a visszavásárlója, szedátus falusi földesúr”.⁴⁸

A Nyugat Shakespeare-cikke a következőkkel zárul: „És itt szerte foszlanak a bevezető szálak, a gondolat Shakspere vizén úgy nyílik szét, mint a titokzatos jerikói rózsa, ágakat eresztenek és ez ágaknak, ha nem is lesz virága, meg kell lenni a különállóságának, a tagoltságának. A következőkben beszélni szeretnék majd ötkíválogatottról: János királyról, Rikárdról, Learról, Macbethről és Hamletről. De mindegyikben ott lesz, – mert ne felejtsetek el, ott van, – Henrik király”.⁴⁹ Vagyis, Cholnoky logikáját követve, amit nem lehet elemezni, arról beszélni érdemes. Ha már a misztikáról van szó: a virágtalan ágak ezáltal mégis gyümölcsöt teremhetnek.

A Fenyő Miksának írt levélből világosan kitűnik, hogy Cholnoky Viktor egy leendő ciklus bevezető darabját mellékelte a leveléhez, és hogy ehhez még öt cikket szándékozott írni. A *Shakspere* általunk kiemelt részei szintén „bevezető szál”-ról és „öt kiválogatott”-ról tesznek említést. Ráadásul maga az írás sorszámmal (I.) kezdődik,⁵⁰ amely ugyancsak egy cikksorozat vagy többrészes tanulmány nyitódarabjára utal.

Fenyő Miksa szerkesztőségi teendői közé tartozott a Nyugat gazdasági ügyeinek intézése. Az öt megszólító Cholnoky-levél február 25-én kelt, a Shakespeare-cikk a folyóirat 1908. március 1-jei számában látott napvilágot. A két dátum között eltelt néhány nap elegendő lehetett ahhoz, hogy a cikluskezdőnek szánt írás nyomdába kerülhessen. A hazai Shakespeare-kultusz virágzásának köszönhetően a legszembetűnőbb helyre: számkezdőnek.

Tehát megállapítható: az a Petőfi Irodalmi Múzeum által őrzött levél, amelyet Cholnoky Viktor évszámánál küldött Fenyő Miksának, 1908. február 25-én

⁴⁷ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*. II. Bp., 1889. 3.

⁴⁸ Abban a dialógusban, amely néhány nappal Cholnoky halála után jelent meg (*Hajnali beszélgetés*. A Hét, 1912. jún. 16. 378–380.), mindez hitvallásként fogalmazódik újra. A dialógusban Szőke Oktáv (Szini Gyula), Vessző József (Molnár Ferenc) és Valkay segédszerkesztő (Cholnoky Viktor is az volt) beszélget. Valkay azt állítja, hogy az igazi művésznak lennie kell annyira bátornak, hogy ki merje mondani, amit tud, vagy amit akar. Szőke Oktáv szerint „akkor tiszta líra, csupa szubjektivitás lenne az egész irodalom”. Mire Valkay: „Hát nem az? Édes barátom, minden elmondás, akár betűből van, akár Kremzerveiszből, akár kőből, csak akkor értékes, ha ott van benne az én. De igaznál annál igazabb lesz, mentül jobban elbújik mögéje ez az én. Álorcáskodás a mi mesterségünk, édes barátom, és az a nagyobb mester, aki jobban el tud bújni a lárvá mögé és nagyobb tud onnan ránevetni a világra”. Akár Cholnoky Viktor írói testamentumának is tekinthető az, amit Valkayval a jóbarát Szini Gyula alteregójának mondat: „Ha egy kicsit szeretsz, ha egy hajlandóság van benned hozzám, akkor írd meg mindig azt, ami te vagy. De búj el jól. Jól elbúj! Úgy, ahogy Jókai tudott elbújni Zárkány Napoleon mögé, ahogyan csak a revers-t is kényszerűen meglátó ember tudja, hogy Hamlet töprengése, Kent keserve és Prospero megnyugvása csupán csak egy élet. Igaz, hogy a Shakespeareé”. Vagyis négy év alatt Cholnokyban a sejtés határozott állítássá érlelődött.

⁴⁹ A kiemelés tőlem. S. G.

⁵⁰ Az írás megtalálható a *Magyar Shakespeare-tükör* című kötetben is. (Bp., 1984. 261–265. Válogatta, szerkesztette: MALLER Sándor és RUTTKAY Kálmán) Az újraközlésnél elmaradt a I-es. Ez magát a válogatást nem zavarja, számunkra azonban annál lényegesebb.

íródott. A levéllel együtt elküldött, ciklusbevezetőnek szánt írás a Nyugat 1908. március 1-jei számában látott napvilágot, *Shakspere* címmel.

A ciklus következő részei azonban sohasem kerültek nyomdába.

A betegeskedő Cholnoky Viktort valószínűleg rosszabbodó egészségi állapota akadályozta meg váratlanul a munka befejezésében. Talán ez bújik meg a Fenyő Miksának írt levél azon megjegyzése mögött is, amely szerint „minden perc drága”. A Petőfi Irodalmi Múzeum őriz egy olyan Cholnoky-levelet, amelynek Molnár Ferenc a címzettje. Ez a kétségbeesett hangú üzenet már félreérthetetlenül olyan betegségre utal, amely Cholnokyt majdnem teljesen munkaképtelenné tette:

908. ápr. 3.

Kedves Barátom,

talán tudod, hogy beteg vagyok, azért felesleges a hosszú bevezetés. Egy szívességre akarlak kérni. Eredeti munkát mostanában nem bírok végezni, de fordítani tudnék. Ha te, a te kétségtelenül döntő befolyással szólnál a Vígszínháznál, hogy adjanak nekem valami angol vagy német darabot fordítani: ennek kétségtelenül lenne eredménye.

Szépen kérlek, segíts rajtam ha a magad kára nélkül teheted, mert május elseje elé, a házbérnegyed elé ez idő szerint egy krajcár reménység nélkül nézek. Egyáltalán, reménységem már nagyon kevés van a világon.

Sokszor üdvözlő és kérését megújítja igaz barátod

Cholnoky Viktor
IX. Ferenc körút 44.⁵¹

Szintén a Petőfi Irodalmi Múzeumban található egy másik, Fenyő Miksának írt Cholnoky-levél is. Ebben a levélben fordítói munkáról van szó. A ciklus folytatását Cholnoky meg sem említi:

—ápr. 29.

Igen tisztelt Uram,

tüstént belekapok a fordításba, de nagy kérdés, hogy holnap r e g g e l r e készen lehet-e. Délre talán, mert a dolog nagyon hosszú.

Sokszor üdvözlő

igaz tisztelője
Cholnoky Viktor⁵²

⁵¹ PIM, V. 4782/1–6. Minden bizonnyal Molnár Ferenc révén bízták meg Cholnokyt Henry BERNSTEIN Izrael című darabjának fordításával, amelyet 1909. január 15-én mutattak be a Vígszínházban. Kosztolányi a kritikájában, néhány színészi teljesítmény mellett, a fordítást méltatta, amely „Cholnoky Viktor bátor, nemes és művészi erővel zengő munkája.” (A Hét, 1909. jan. 17.)

⁵² PIM, V. 3181/63/2. Az a fordítás, amelyet Cholnoky emleget, talán HATVANY Lajos *Szimat és ízlés* című írása (Nyugat, 1908. május 16. 568–570.); erről BELIA György azt állítja, hogy „Hatvany németül írta, s Cholnoky Viktor fordította magyarra”. (*Ády Endre levelei*. Első kötet. Bp., 1983. 447.) Mivel azonban a szóbanforgó írás nem igazán hosszú, elképzelhető az is, hogy a fordítandó cikk LÉON BLUM: *A romanticizmus körül* című tanulmánya volt. A terjedelmes írás szintén a fordító nevének feltüntetése nélkül jelent meg a Nyugatban. (1908. aug. 1. 795–806.) Az előrejelzett, Blumról szóló tanulmánynak nem bukkantunk a nyomára. Valószínűleg ez is csak ígéret maradt.

Ez a pár soros levél is évszám nélkül jelent meg. Összehasonlítva a másik Fenyő Miksának írt levéllel, a papír, az íróeszköz és az írásképek hasonlósága, valamint a lelőhely azonossága alapján megállapítható, hogy a levelek egy bizonyos évben, (1908-ban), egyazon szituációhoz köthetően (Cholnoky Shakespeare-tanulmánya) íródtak.

Cholnoky A Hét belső munkatársa, illetve segédszerkesztője volt. Az évtized második felétől, kevés kivételtől eltekintve, a lap minden számában jelent meg írása, nemritkán kettő-három is. Fő kereseti forrása ebben az időben Kiss József lapja, ezért A Hét-beli publikálás létkérdés volt számára. Ennek szüneteltetése tehát csakis betegség esetén képzelhető el. Márpedig a lapban 1908. március 8-a és május 10-e között csupán egyetlen elbeszélése jelent meg; az is utánközlés volt.⁵³

Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy ebben az időben egy új elbeszélése (*A farkas* 1908. márc. 16. 334–341.) és néhány aforizmája (*Aforizmak*. 1908. máj. 1. 519–520.) is megjelent a Nyugatban. Az elbeszélés terjedelme ugyanis azt sejteti, hogy a mű a kérdéses időszak előtt íródhatott, míg az aforizmak megjelentetése mögött a sürgős pénzszerzés szándékát gyanítjuk. Ugyanis azonkívül, hogy A Hétben néhány alkalommal egyet-egyet megjelentetett, találó megjegyzéseiből soha nem tett közzé semmit. Ezeket a publicisztikái számára tartogatta, illetve a szépprózáját színesítette velük. A Nyugat aforizmacsokra tehát egyszeri kivételnek számít. Írásai május végétől jöttek ismét rendszeresen A Hét hasábjain.

Mi baja lehetett Cholnokynak? Dokumentumok híján csak találgatásaink lehetnek.

Ugyanazon a napon, amikor a Nyugatban megjelent a Shakespeare-rel foglalkozó ciklus bevezetője, február 28-i dátummal, napvilágot látott egy cikk A Hétben.⁵⁴ Ebben az írásban a köztudottan nehéz anyagi körülmények között élő Cholnoky a kiütéses tífusról ír, erről a „par excellence szegény-betegségről”, amelynek a járványa akkor dúlt Budapesten. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a cikkben saját tapasztalatait írta meg, a betegséggel együttjáró munkaképtelenség egyben a publikálás időleges szüneteltetését is magyarázná.⁵⁵

A Fenyő Miksának ígért „aggodalmas ciklus” befejezetlen maradt. Éppen úgy, ahogyan *Cholnoky Vikto* (sic!) neve a *Shakspere* című írása végén. Bár folytatás nem következett, Shakespeare-ről vallott nézetei mégis ciklussá rendeződnek, elénkrajzolva azt az *aggodalmas gondot*, amellyel Cholnoky Shakespeare életművéhez közelített.

Epilógus

Cholnokynak a Nyugatban ezek után már csak egyetlen Shakespeare-rel foglalkozó cikke jelent meg.⁵⁶ A nem egészen két hasábjnyi írásnak az adott

⁵³ CHOLNOKY VIKTOR, *A senki szigete*. A Hét, 1908. ápr. 26. 266–268. A novella először a Szerdában jelent meg. (1906. nov. 7. 269–275.) A kérdéses időszakban a Tolnai Világlapjában, ahová egyébként rendszeresen dolgozott, csupán egyetlen elbeszélése látott napvilágot (*A kutyák*. 1908. ápr. 5. 573–576.), amely többszöri utánközlés. Úgy tűnik tehát, hogy Cholnoky 1908 tavaszán új írást nem adott nyomdába.

⁵⁴ PAGANEL, *Morbus hungaricus*. A Hét, 1908. márc. 1. 134–135.

⁵⁵ Fel kell hívnunk azonban a figyelmet egy elképzelésünket gyengítő egybeesésre: a századforduló vélekedések egyike szerint Shakespeare éppen tífuszban halt meg.

aktualitást, hogy a Kisfaludy Társaság kiadta a Magyar Shakespeare-Tár első füzetét. Cholnoky ismét keményen bírál: „Nem a magyar sovinizmus beszél belőlem most – ámbár a lellem szerint az is beszélhetne, – hanem az a megdöbbenés, amely elfog, látva a kitűzött cél és a feléje tett első lépésnél már jelentkező nagy iránytévesztést. A Kisfaludy Társaság új, m a g y a r Shakespeare-kultuszt vett a szeme elé, a Tár pedig, amelyet élénk tár, egészen német és egyáltalán nem ad semmi újat sem”. Cholnoky keserűen állapítja meg, hogy mindabból, amit az új kezdeményezés ígért, és ami mellett ő maga is állást foglalt, semmi sem lett. „Nincs tehát a könyvben semmi új és semmi magyar eredeti, ami valóban új magyar Shakespeare-kultuszt jelentene. Az után a nagy öröm után, amit a Kisfaludy Társaság nemes vállalkozásán éreztünk: ez a könyv furcsa, szinte tragikomikus csalódás.” A betegségéből felépülő Cholnokyt minden bizonnyal ez a csalódás sem ösztönözte a megkezdett tanulmány befejezésére. A cikk kiábrándult hangja ugyanakkor magyarázza a Kisfaludy Társaságra tett későbbi csípős megjegyzéseit.

A cikk megjelenését követő napon A Hétben is napvilágot látott egy hasonló című, terjedelmű és tartalmú glossza.⁵⁷ Úgy gondoljuk, hogy a névtelenül megjelent írásnak szintén Cholnoky Viktor a szerzője. A szerző szerint kiábrándulást okoznak a füzetek: „Régen ismert dolgokat tartalmaz a kiadvány, a várva-várt új munkák helyett. [...] Tartalmában igazi értéket csak Alexander Bernátnak és Hevesi Sándornak a felolvasásai képviselnek. A többi – néma csend”.

Sánta Gábor

⁵⁶ CHOLNOKY Viktor, *Magyar Shakespeare-Tár*. Nyugat, 1908. máj. 16. 572.

⁵⁷ *Magyar Shakespeare-Tár*, A Hét, 1908. máj. 17. 326–327.